

De voormalige synagoge van Hattem

door Gerard Wever (2009/2016)

(1) De voormalige synagoge in 2002, nog als vakbondskantoor en studio van Radio Hattem in gebruik. (Foto G.J. Wever)

Inleiding

In het boekje 'Nederlandse Synagogen' uit 1984, is een afbeelding van de nog bestaande voormalige synagoge van Hattem, Achterstraat 33, opgenomen. Verder op de pagina is een korte omschrijving van het gebouwtje te vinden, die luidt: "Synagoge ingewijd op 2 juli 1873. In de voorgevel, die voorzien is van een kroonlijst, spitsboogvensters met vullingen in de neogotische trant." De samenstellers van het boekje doen een eerste poging een inventarisatie van deze overgebleven, voor het joodse geloof opgerichte, bouwwerken te maken, mede tot doel een aanzet te geven tot het behoud ervan.

Opvallend voor deze specifieke bouwwerken en zo ook geldend voor die van Hattem, zijn de schaarse bronnen erover van de periode van voor de tweede wereldoorlog, ten tijde van het oorspronkelijke gebruik.

Met enige vertraging ontstond er later, blijkens de vele uitgaven, een grote behoefte de lokale geschiedenissen van de zwaar getroffen Joodse gemeenschappen te gaan onderzoeken en te publiceren. We kunnen stellen dat deze beweging nog lang niet

ten einde is. En zo past ook dit artikel, een aanzet tot onderzoek over de voormalige synagoge in de Achterstraat, in deze (eigen) behoefte.

Joden in Hattem

In 'Fragmenten, Joods leven in Zwolle en omgeving', een uitgave van de IJsselakademie uit 1985, is een artikel van Gerrit Kouwenhoven opgenomen genaamd 'Joden in Hattem'. Zijn archiefonderzoek leverde toch nog een aardig beeld op van de situatie, waarin de Joodse burgers zich in het begin, als 'tweederangs burgers', verkeerden. Later, in het begin van de negentiende eeuw, verbeterde hun situatie toen ze voor de wet niet meer gediscrimineerd mochten worden en kregen de mannen ook stemrecht.

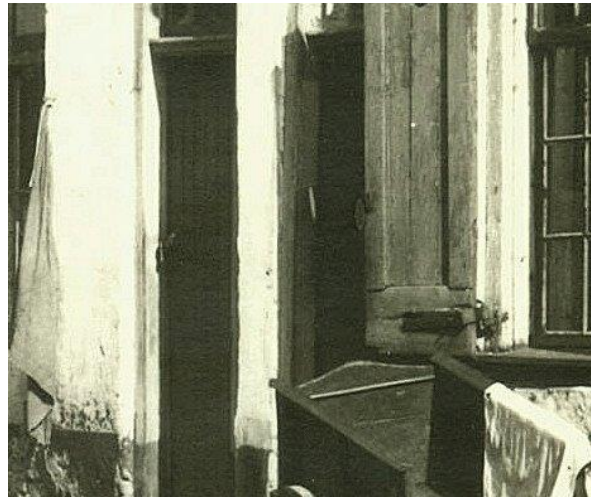
De Hattemer kille, groeide in de tweede helft van die eeuw dermate, dat het stichten van een eigen Israëlietenkerk op de agenda kwam. Om een joodse gebedsdienst te houden is echter een minimum aantal van tien mannen vereist, ook wel minjan genoemd. En samen met de Joodse mannen uit Heerde kon hier aan worden voldaan. In een later verschenen artikel (Heemkunde nr.51) door dezelfde auteur, kwam naar voren dat de eerste Israëlietenkerk in die periode, in een woonhuis aan de Adelaarshoek, vermoedelijk nummer 7, was ondergebracht, een zogenaamde 'huissynagoge'. Onder andere in 1867 en in 1868 werd in de inventarisatielijsten van de scharenhouders hier melding van gemaakt.

(2) "Straatje in Hattem" van P.A. Schipperus uit 1893. Het pand met de topgevel, links op de tekening, is het huidige adres Adelaarshoek 7.

Meestal betrof dit echter de mooiste kamer in een woning van een voornaam lid van de Joodse gemeenschap zelf. Door de specifieke vermelding op deze inventarisatielijst lijkt het er op, dat er juist een afzonderlijke ruimte of huis werd afgehuurd, en het dus niet de behuizing van een joods lid betrof. De vraag is dan of het genoemde huis hier aan voldeed of dat we misschien toch nog aan een ander huis in de Adelaarshoek moeten denken? Bij het inzoomen van de afbeelding op de volgende pagina (begin 20ste eeuw) zien we namelijk op de deurpost van de meest

rechter buitendeur een zeer lijkende 'mezoesa'. Dit was een kokertje met daarin een stukje perkament met een specifieke Thoratekst. Het kokertje werd bij binnenkomst van de ruimte even met de vingers aangeraakt en achtereenvolgens werden de vingers naar de lippen gebracht.

(3 en 4) Op de linker foto de Adelaarshoek met rechts het dubbelpand, waarvan het rechter gedeelte in principe beter past in het plaatje van de eerste (huis)synagoge. Het vertrek heeft een ruimte met een te blinderen venster en op de deurpost is een voorwerp gemonteerd dat zeer op een mezoesa lijkt. Rechter foto is een uitsnede uit de vorige foto. Het zwakke argument is echter dat het 'altijd' op de rechter deurpost is geplaatst en dus niet op een linker. Het pand is later gesloopt en door een ander dubbelpand vervangen, het rechter gedeelte heeft nu het adres Adelaarshoek 11.

Naar de Achterstraat

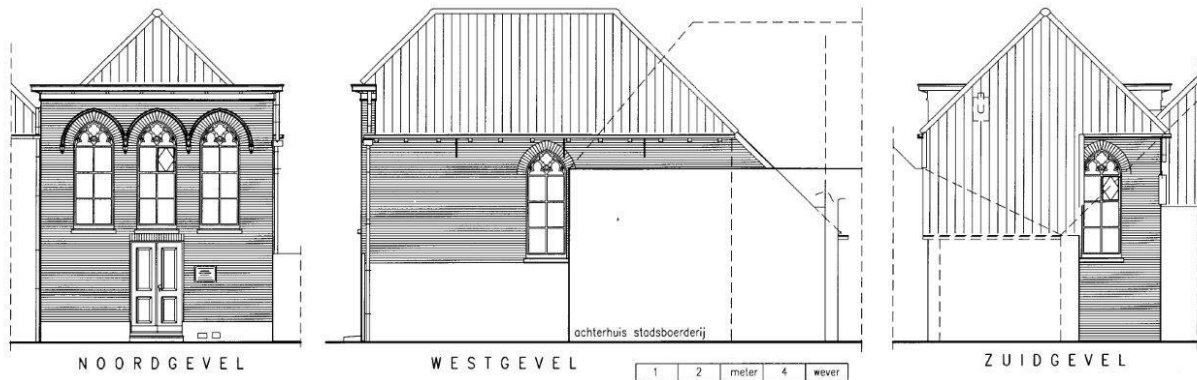
De sterke wens voor een eigen gebedsruimte bleef blijikbaar, want rond 1873 wordt een huis in de Achterstraat (A 184, nu 33) aangekocht en achtereenvolgens verbouwd tot synagoge. Uit eigen middelen, subsidie van het rijk en een donatie van de familie Van Ittersum werd de bouw van de synagoge bekostigd.

In de voorgevel van de voormalige synagoge werd rechts naast de toegang op 3 maart 1873 een natuurstenen plaquette ter gelegenheid van de eerste steenlegging ingemetseld. De namen van de joodse bestuursleden en een joods jaartal hierop, zijn nu nog de directe aanwijzingen dat het gebouw als synagoge in gebruik was.

Later na de oorlog, in de periode dat de vakbond het gebouw in gebruik had, is deze plaquette nog geruime tijd bewust uit het zicht gehouden door hier een publicatiekast voor te hangen. Een Achterstraatbewoner, de heer A. Streng, tipte Gerit Kouwenhoven later hierover, waarna de kast op zijn verzoek naar de linkerzijde verhuisde en de plaquette weer zichtbaar werd.

(5) De plaquette ter ere van de eerste steenlegging. (Foto G.J. Wever)

(6) Reconstructietekening van de gevelbeelden uit de stichtingsfase. De missende oostgevel is grotendeels afgedekt met het buurpand en daarom niet zelfstandig weergegeven. Voor de westgevel staan de gestippelde contouren van de stadsboerderij (perceel 83). Voor de zuidgevel staan de gestippelde contouren van de achterliggende stadsboerderij (perceel 86) (Tekening G.J. Wever)

Hattem in de Mediene

De synagoge neemt in de joodse religie een centrale plaats in. Het Griekse woord synagoge duidt aan dat het een plaats is van samenkomst. Deze ontwikkelde zich uiteindelijk tot gebedshuis, waar geleerd werd uit de Bijbel en haar verklaringen. In het jiddisj, het joods-duits, heet de synagoge nog altijd Sjoel, afkomstig van het duitse Schule. De synagoge heeft dus een gemengd karakter, waar naast de functie van samenkomst met elkaar en met God ook vooral een leerhuis, een instituut voor onderwijs, is.

In de 17de eeuw vond er in Nederland een hernieuwde vestiging van joden plaats. Amsterdam, bijgenaamd Mokum, is sinds de Gouden Eeuw de hoofdstad van het joodse leven in Nederland. De van het Iberische schiereiland (Spanje en Portugal) afkomstige joden (Sefardiem) en de joden uit Midden-Europa (Askenaziem), woonden en werkten daar rond deze synagogen.

Tussen de beide joodse gemeenschappen waren vanwege hun afkomst en taal rituele verschillen. De Portugese joden hadden bovendien een hoger welvaartsniveau. De gemeenschap in Hattem bestond uit joden van beide oorsprongen.

Buiten Mokum, in de provincie, gingen zich langzaam aan ook joden vestigen. In het Hebreeuws wordt de provincie de Mediene genaamd. De eerste joden die zich in de Mediene vestigden waren sterk overgeleverd aan de welwillendheid van de plaatselijke overheden. De gilden en middenstand freesden voor concurrentie en dit leidde vaak tot ontzegging op het uitoefenen van bepaalde beroepen. Allerlei discriminerende maatregelen, opgelegde beperkingen en van plaats tot plaats vastgesteld vestigingsbeleid hadden grote armoede onder de meeste joden tot gevolg. Hierdoor kwamen in sommige steden en plattelandsgemeentes joodse vestigingen wel tot stand en in andere weer niet. Men was dus sterk aangewezen op de welwillendheid van plaatselijke bestuurders en goede contacten met de niet-joodse omgeving. In dit licht kan ook de verhuur, aan de Hattemse joden van de huissynagoge in de Adelaarshoek, door de eerste verhuurder, H.T. Daendels, worden gezien. Vervolgens kreeg de joodse gemeenschap veel steun bij de bouw van de synagoge, in de persoon van de Baron van Ittersum.

De joodse gemeenschappen in de Mediene verschilden van elkaar door plaatselijke omstandigheden en hun kleinschaligheid, maar nog sterker met die uit Mokum, het

religieus-culturele centrum. Ondanks de tegenstellingen en de daaruit vloeiende interne minachting voor joodse plattelandbewoners is bij overlevering wel gebleken dat de Medienegemeente een zelfbewustzijn bezat, die niet onder hoofde te doen voor die van Mokkum.

Rond 1900 verslechterde de economisch situatie van het platteland ten opzichte van de grote stad, door de opkomst van de industrie. Met de trek naar de grotere steden is de Mediene achteruitgegaan en werden als gevolg daarop al verschillende synagogen opgeheven en verkocht. Hoewel Hattem maar een relatief kleine joodse gemeenschap had, is de synagoge tot in het begin van de oorlogsjaren in gebruik gebleven. De jodenvervolging eiste in Hattem echter relatief veel slachtoffers. Na de oorlog ging het merendeel van de overlevenden elders wonen, zodat een voortzetting niet meer mogelijk was. Uiteindelijk kwam de synagoge in 1947 in particuliere handen terecht.

In 1954 werd de joodse gemeente bij die van Apeldoorn gevoegd en achtereenvolgens werd Hattem in 1960 bij de regio van Zwolle ingedeeld.

(7) Fragment van Sectie E uit het kadastrale minuutplan van Hattem uit 1832. Op het rechthoekige perceel 87 aan de Achterstraat (33), bestaande uit huis en erf (het kleine vierkantje), is in 1873 de synagoge opgericht. Jan Meijlink was destijds eigenaar van het perceel en Teunis Furstenburg had er het recht van opstal.

De stichtingsfase

Het aangekochte perceel met huis in de Achterstraat was aan de straatzijde 5,5 meter breed, circa 11 meter diep en besloeg een grondoppervlakte van circa 60 vierkante meter. Het kadastrale minuutplan van de stad uit 1832 geeft het bescheiden perceel weer onder het nummer 87 en heeft naast de bebouwing van een huis een klein vierkant buitenplaatsje.

Het grondplan van het woonhuis met het plaatsje zal in het nieuwe bouwplan van de synagoge gerespecteerd zijn. Hierdoor konden de 'fundering' en enige muurdelen gehandhaafd blijven en behoeftte het dus niet in zijn geheel te worden afgebroken.

Mogelijk was de voorganger in een vervallen toestand geraakt. Verder zal het huis uit één bouwlaag met een zolder hebben bestaan en was het oorspronkelijk alleen toegankelijk vanaf de Achterstraat en zo ook de synagoge in de stichtingsfase. De stadsboerderij op het perceel 83 ernaast, met het woonhuis liggende aan de Kerkstraat, heeft een plaatsje direct aan de Achterstraat gelegen. Een gedeelte van de zijgevel van 87 lag daardoor vrij (onbebouwd) en had daardoor mogelijkheden tot plaatsing van een zijvenster. De voorganger zal vermoedelijk hier al een zijvenster gehad hebben, waardoor de ontwerper van de nieuwe synagoge deze verworvenheid kon voortzetten. In 1960 is het plaatsje van het belendende perceel volgebouwd en verdween het zijvenster. In ruimtelijke zin is door deze bebouwing veel van de ruimtelijkheid van de synagoge verloren gegaan. Gelukkigterwijs kunnen we met de beschikbaar gestelde foto's toch nog een aardig beeld van oorspronkelijke situatie vormen.

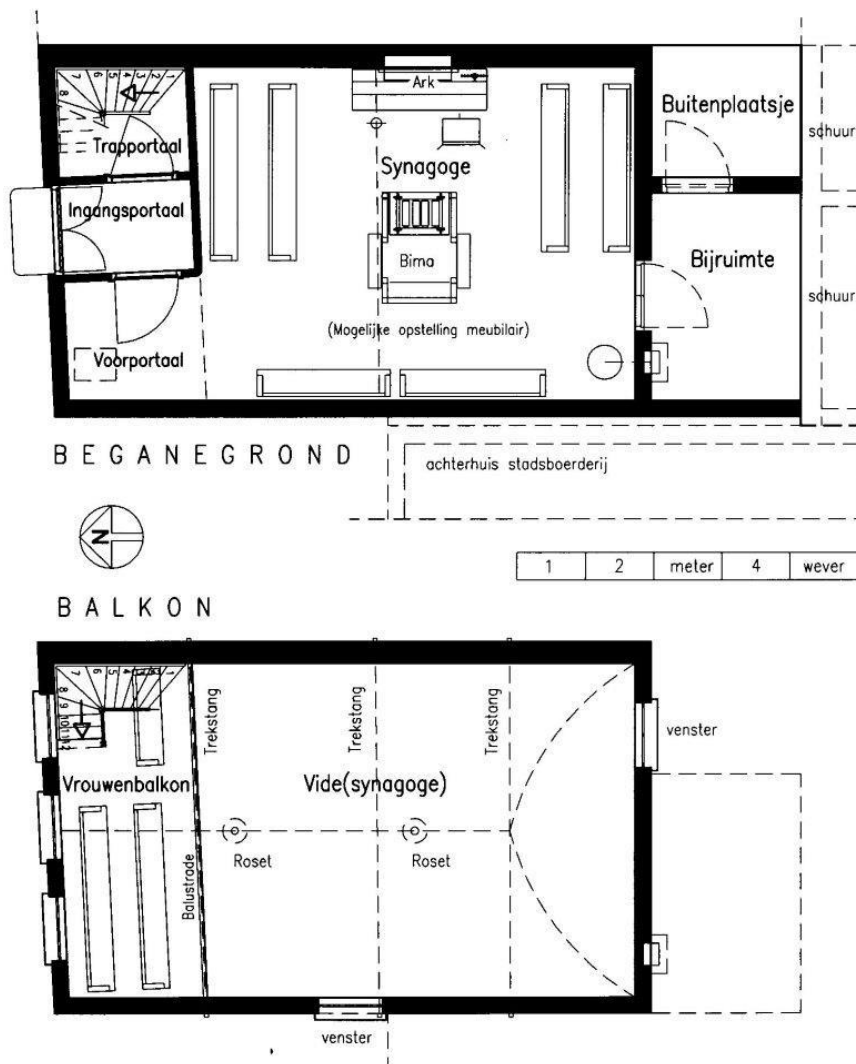
(8) De vrije westmuur van de voormalige synagoge in 1959. De witgekalkte hobbelige onderzijde verbergt het muurwerk van zijn voorganger. Hier tegenaan lag de mestplaat van de naastgelegen boerderij. In het onderste vak van het zijvenster is na 1947 aangebrachte verdiepingvloer nog duidelijk te zien. (Foto collectie A.J. van der Worp)

De inrichting van een synagoge

Gewoonlijk hebben synagogen voor mannen en vrouwen afzonderlijke toegangen in de gevel(s). Als de grootte of de architectuur van het gebouw dit echter niet toelaat is

er een gezamenlijke ingang. In het achterliggende portaal zijn dan twee aparte deuren te vinden zijn. Dit was in Hattem, maar ook bijvoorbeeld in Elburg het geval. In de synagoge hebben de vrouwen geen specifieke functie in de dienst. Ze kunnen de diensten wel bijwonen maar zijn gescheiden van de mannen. Om zicht te hebben op liturgische rituelen kregen ze een plek op het vrouwenbalkon achter een balustrade of hekwerk. Bij de meer conservatievere gemeenschappen elders waren ze zelfs volledig onzichtbaar voor de mannen, ze kunnen dan alleen horen en niet zien. Dit is echter meer een Oosters gebruik dan in oorsprong speciaal joods. In Hattem werd het relatief kleine vrouwenbalkon in het portaal met linker deur via een krap trap(je) bereikt.

Bij binnenkomst van de mannen is in het voorportaal meestal een fonteintje aanwezig om de handen te reinigen. Hierna komt men de grote gebedsruimte binnen. Centraal in deze ruimte staat de Bima, een verhoging omgeven door een balustrade met aan twee zijdes een trapje. Erop een tafel en een bankje om te gaan zitten. Op de licht hellende tafel kunnen de wetsrollen worden opgelegd, nadat ze volgens de liturgie via het noordelijke trapje de Bima zijn opgedragen. Via het zuidelijke trapje worden de rollen er later weer weggedragen.

(9) Reconstructietekening van de stichtingsfase met de situaties van de begane grond en het vrouwenbalkon. (Tekening G.J. Wever)

Alle zitplaatsen in de ruimte zijn rondom de Bima geordend, de tafel daarvan is op de oostwand gericht en wel op de kast waar de wetsrol(len) is (zijn) opgeborgen. Deze hooggeplaatste kast, die ook wel als een muurnis kan zijn uitgespaard, wordt de Heilige Ark genoemd en is in alle Asjekenazische synagogen nog met een voorhangsel, een parachot, een versierd gordijn, bedekt. Het parochet, de kast of de omlijsting van de muurnis is vaak vormgegeven met twee zuiltjes of wandpilasters waarboven een balk of boog, en symboliseert Salomons tempel. De oriëntatie op Jeruzalem en het eeuwig brandende licht (neer tamied) boven de ark bewaard de herinnering aan deze tempel.

Bij, of onderdeel uitmakende van, de Heilige Arke hangen ook de borden met de tien geboden erop, alle teksten zijn in het Hebreeuws opgesteld.

De wetsrol met twee opwindstaven, de Torarol genoemd, staat rechtop in deze kast en mag alleen in de dienst, bij Minjan, gelezen worden.

Voor de Heilige Arke is een breed en ondiep platform met één of enkele treden, waarvoor een eenvoudige lessenaar voor de voorganger of voorzanger is opgesteld. Gewoonlijk wordt de dienst ook vanaf deze lessenaar geleidt. Aan weerskanten van het platform zijn de plaatsen voor de rabbijn en de bestuurder of andere notabelen te vinden.

Omdat er in de vroege ochtend en in de late avonduren diensten plaatsvinden is een goede belichting op de Bima van groot belang. De vensters voor daglicht zijn in de ruimte daardoor strategisch en hooggeplaatst, zoals ook in de Hattemse synagoge. Daarnaast was er een lichtkroon rechtboven de Bima gehangen en stonden op de hoeken van de balustrade enkelvoudige kandelaars.

(10) Reconstructietekening met doorsneden van de synagoge uit de stichtingsfase. Op het plattegrondje rechtsonder zijn de verschillende posities van de doorsneden aangegeven. Door de plaatsing van vensters in drie gevels had de gebedsruimte een gevarieerde lichtinval. (Tek.G.J.Weaver)

Naast de gebedsruimte vindt men in een andere ruimte van de synagoge of in het complex veelal ook nog een ritueel bad, een Mikwe genoemd. Voorschriften zeggen dat deze ruimte een eigen ingang van buiten moet hebben. Het is duidelijk dat de synagoge in Hattem deze niet gehad kan hebben vanwege de enkele toegang van het gebouw en door de zeer bescheiden opzet. Deze functie kan ook vervuld zijn bij een van de joodse leden thuis.

Over de inrichting van de Hattemse synagoge

Het meubilair in de synagoge van Hattem is volgens bronnen in de oorlog vernield en achtereenvolgens verdwenen. Helaas zijn er ook geen afbeeldingen van het oorspronkelijke interieur bekend. Al kunnen die er in principe wel zijn, ter gelegenheid van huwelijksvoltrekkingen en joodse feestdagen. We zijn dus nu genoodzaakt om met behulp van een reconstructie een beeld van de oorspronkelijke inrichting te gaan vormen.

(11) Het ingangsportaal van binnenuit afgebeeld, situatie 2002. De binnendeur links is de nog oorspronkelijke toegang van de gebedsruimte. Op de kopse zijde van het portaal is rond 1948 in het verlengde van de buitendeur een grotere doorgang gemaakt, die met de schuifdeur kon worden afgesloten. Tijdens de openingstijden van de winkel werd de deur naar links geschoven voor het portaal langs, die zoals op de foto ook te zien wel als werkkast zal hebben gediend. (Foto G.J. Wever)

De Hattemse synagoge had, ondanks dat het op een beperkt perceel gebouwd was, mogelijkheden om de gebedsruimte met vensters vanaf drie windrichtingen te belichten. De drie vensters aan de noordzijde gaven de straatgevel voldoende 'smoel', zonder dat er een teveel aan daglicht en zonnewarmte binnenkwam. De indeling van de synagoge is symmetrisch van opzet met een noord-zuidas, terwijl de inrichting van de gebedsruimte symmetrisch aan een oost-westas ligt. Door het inwendig draaien van de symmetrieas in de gebedsruimte komt het liturgische centrum aan de oostzijde te liggen. Aan de westgevel is dan ruimte voor

een looppad naar de bijruimte achterin de synagoge, zodat van voren naar achteren kan worden gelopen, achter de bima langs, zonder de dienst al te veel te verstoren. Vanwege deze opzet is er in het ingangsportaal geen doorlopende toegang in het midden van de ruimte richting de gebedsruimte, maar komt deze zijdelings uit in het westelijke voorportaal.

Een synagoge kan in principe ook compact van opbouw zijn. In een traditionele synagoge hoeft namelijk door het gemengde karakter van gebeds- en leerhuis en ontmoetingsplaats er niet altijd stilte te heersen, zoals in een kerk dat wel het geval is. Tijdens de voorlezing kan men er rond lopen en een eventueel een babbeltje maken, men voelde zich er thuis in een sfeer van vertrouwelijkheid.

(12) Een detail van de reeds verdwenen binnendeur van het ingangsportaal, situatie 2002. De naar binnendraaiende paneel deur sloot automatisch door toepassing van een eenvoudige deurveer (dranger). De deur naar het vrouwenbalkon was er eveneens mee uitgevoerd. Het deurkozijn was aan de binnenzijde afgezet met brede belegstukken.

Linksboven steekt de geprofileerde vloerbalk van het vrouwenbalkon onder het plafond uit. Vermoedelijk was dit tevens de eindbalk, wat betekent dat het balkon amper twee meter diep was.

(13) Een detail van het binnendeurkozijn van de huidige trapkast, voorheen trapportaal van het vrouwenbalkon. In de dagkant van het kozijn is nu een aanslaglat getimmerd waardoor de deur nu open draait in het ingangsportaal. Het kozijnbeleg is aan de binnenzijde uitgevoerd met een veel simpelere beleglat. (Foto's G.J. Wever)

Het oostelijke portaal herbergde een smalle houten trap naar het vrouwenbalkon, die circa 2 meter diep was en maximaal twee rijen banken of stoelen kon herbergen. De vrouwen zaten met de rug naar de Achterstraat toegekeerd achter de drie noordelijke spitsboogvensters, die tot aan de vloer van het balkon reikten. Het onderste gedeelte van de vensters zal dus in ieder geval met een raambekleding afgedekt geweest zijn.

Deze compacte opzet van het vrouwenbalkon met daaronder het toegangsportaal is bij de kleinere synagogen een veel gebruikte oplossing. Hierdoor is voor de minimale hoogte van een gebedsruimte, tweemaal de lichaamslengte (een 4 meter) opgeteld met de hoogte van de tussenliggende balklaag. In Hattem is nog extra hoogte gewonnen door het plafond in de kapruimte rond te togen, zodat de ruimte tot in de kruin van gewelf circa 6 meter hoog werd. Deze specifieke hoogte van de synagoge maakt juist het kenmerkende verschil met die van de huissynagoge, waar de mannen en vrouwen gelijkvloers zitten.

Over de open- of geslotenheid van de balustrade van het vrouwenbalkon is niets bekend, maar gezien dat het daglicht ook via dit obstakel de gebedsruimte moet hebben belicht is eerder te denken aan een open spijlenvariant.

De gebedsruimte zelf is een afgekante, min of meer rechthoekige ruimte, de functie van de restruimte naast het buitenplaatsje is niet bekend, maar te denken valt aan

opslagruimte voor extra meubilair en brandstofmateriaal, als kleedruimte voor de voorzanger en wellicht als pompplaats. Volgens een luchtfoto liep ook de schoorsteenpijp van de kachel, die in de gebedsruimte heeft gestaan, door deze ruimte naar boven toe naar boven het dak.

Vanuit deze ruimte zal er ook toegang zijn geweest met deze reeds bestaand buitenplaatje. Deze kwam in het ontwerp goed van pas vanwege de mogelijkheid voor lichtinval uit het zuiden.

(14) Een kijkje in de herbestemde synagoge in 2004 op de verdieping. De trekstangen van oost naar west lopend, zijn hier goed zichtbaar. Aan het plafond twee rozetten waar lichtkronen aan hebben gehangen. (Foto G.J. Wever)

Het getoogde plafond direct boven de kachel eindigde niet stomp, zoals aan de voorzijde. Het was, ook als gevolg op de schilddakvorm, afgeschuind en moet mede geholpen hebben de warme lucht in de ruimte te laten circuleren.

Aan het nog oorspronkelijke plafond zijn twee met acanthusbladeren versierde gipsrozetten aangebracht met ijzeren hangogen voor kroonluchters.

Bekend is dat in de eerste wereldoorlog de synagoge met gaslampen werd verlicht. Gezien er diensten op de sabbatavond werden gehouden is het voor te stellen dat vanwege het frequente gebruik hier voordien luchters hingen met olielampen in plaats van met kaarsen.

Momenteel zijn de buitenmuren van de synagoge aan de binnenzijde met een voorzetwand afgewerkt. Gelukkigterwijs is onder de trap in het portaal, nu de meterkast, is nog stukje van de oorspronkelijke gepleisterde en witgekalkte afwerking van de binnenmuren te aanschouwen. Tevens heeft de binnenzijde van deze deur en kozijn nog met het oorspronkelijke schilderwerk, namelijk met een eiken houtimitatie.

Het exterieur

De in het zichtkomende buitenmuren van de synagoge werden steeds opgemetseld met een nieuwe roodbruine baksteen. Het voegwerk was oorspronkelijk met een snijvoeg afgewerkt. Bij de verbouwing tot kantoor, ongeveer vijf jaar geleden, is de straatgevel helaas met grit afgestruild. De op de baksteen aanwezige huid en patina zijn nu voorgoed verdwenen en het resultaat is egaal van kleur zonder nuances. Ten eerste poets je door deze onwetende, maar wellicht goedbedoelde, actie de ouderdomssporen en daarmee een stukje geschiedenis in een handomdraai weg en ten tweede zo egaal heeft het de gevel er nooit uitgezien.

Door het plafond in de synagoge te rond te togen was er geen ruimte voor de gebruikelijke horizontale trekbanken in de kap. Om de optredende spatkrachten toch voldoende op te vangen werden drie gesmede trekstangen toegepast ter plaatse van de muurplaat. De drie gietijzeren vensters in de lijstgevel konden vanwege dit getoogde plafond hoger op in de gevel worden gezet. De tevens gelijkvormige vensters in de zij- en achtergevel zijn lager geplaatst, iets onder de muurplaat. Het toepassen van gietijzeren vensters was in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk in opkomst. De gieterijen werkten met vormmallen, die vaak in eigen beheer werden ontwikkeld. De mogelijkheid bestaat dus dat deze spitsboogvensters uit een catalogus komen. Ook de neogotische decoratie in de traceringen wijst niet op een specifiek joodse symboliek. Toch passen de afmetingen en de uitvoering van de vensters zeer goed bij het gebouw, zodat deze vensters haast wel voor de Hattemse situatie ontworpen moeten zijn. Hoewel de traceervorm natuurlijk niet uniek is, is het toevallig dat deze spitsboogtracering een sterke gelijkenis vertoont met een venstervorm van de Andreaskerk. Deze vensters zijn echter bij een ingrijpende restauratie eind 19de eeuw, dus in een later stadium, aangebracht. (Op pagina 25 van het jubileumnummer van 40 jaar Stichting Stadskern Hattem is deze gelijkenis goed te zien).

Ten behoeve van de ventilatie in de synagoge waren twee vensters in de voor- en achtergevel nog uitgevoerd met een tuimelvenstertje.

(15) Een fragment van de voorgevel met zicht op het Voermanmuseum. Om de neo-gotische spitsboogvensters van de lijstgevel heen is een meelopend geprofileerd stucprofiel aangebracht, die op een gedecoreerde console eindigen. Deze wenkbrauwachtig aandoende toevoegingen geven de gevel een kenmerkend en sympathiek karakter mee. (Foto G.J. Wever)

Passend bij de lijstgevel is het gebruik van de modernere blauwgesmoorde oude holle dakpan. Net zoals dat bij het nieuwe muurwerk het geval was, werden alleen de dakvlakken die in het zicht kwamen te liggen ermee gedekt. Voor het overgebleven dakvlak zullen de rode dakpannen van het gesloopte huis gebruikt zijn.

De joodse liturgische voorwerpen

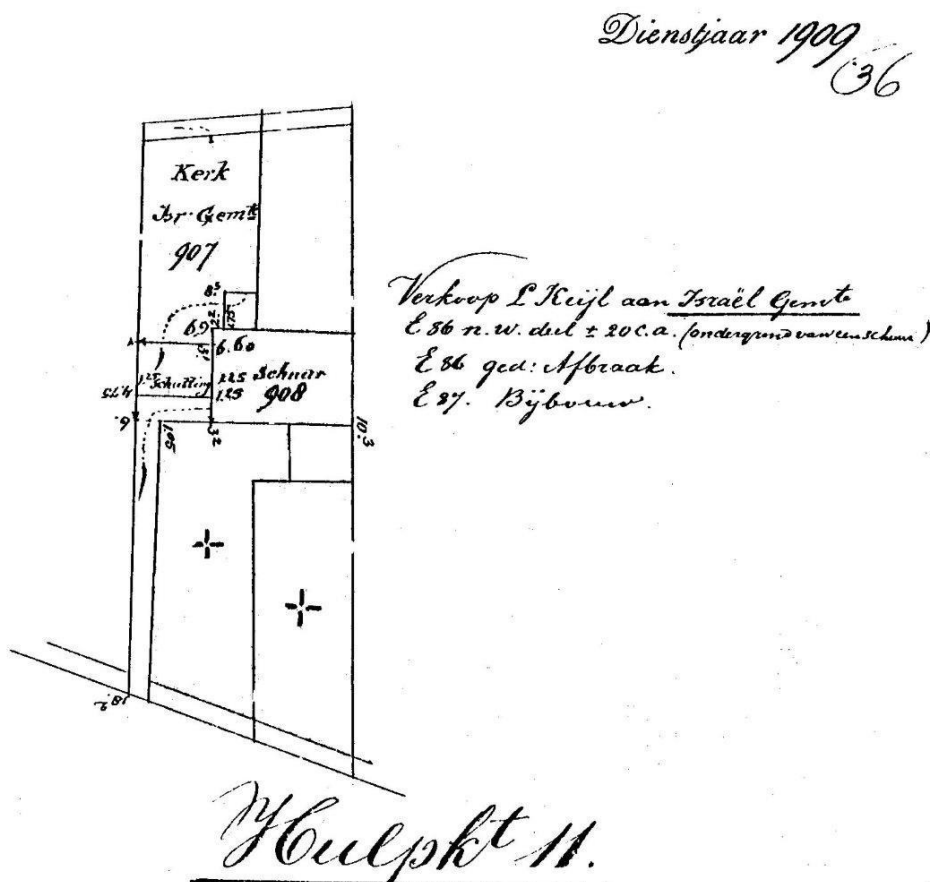
In 1965 werd in het C.D.K.-gebouw de tentoonstelling Hattem 1940-1945 georganiseerd. Voor deze tentoonstelling werden liturgische voorwerpen bijeen worden gebracht. Er bevonden zich volgens een krantenartikel uit de *Homoet* enkele voorwerpen uit de Hattemse synagoge, echter is niet bekend welke. De afgebeelde kandelaar met Davidster bevindt zich o.a. in de collectie van de Zwolse synagoge.

(16) De liturgische voorwerpen op de tentoonstelling in Hattem in 1965.
(foto archief gem.Hattem)

Voor zover dit te achterhalen was, zijn de voorwerpen op de foto:
 Boven in beeld zien we een typische sjabbat olielamp hangend aan een messing lamphaaltje. Op de verhoging staat een Chanoekia kandelaar met Davidster voor acht kaarsen plus een extra kaarshouder voor het aansteken van de kaarsen. Aan beide zijdes van de grote kandelaar staan kleine kaarsenstandaards, vermoedelijk bestemd voor op de hoeken van de bima. Onder de kandelaar een toraschild met Davidster. Daaronder ligt op de torarol, de joodse wetsrol, een jad. Dit is een aanwijsvinger, welke meestal met een kettinkje aan de torarol bevestigd zit. Aan beide zijdes van de torarol een toratorentje, ook wel rimon genoemd. Als de torarol staand in de ark wordt opgeborgen worden deze torentjes bovenop de rolhouders gestoken. Rechtsachter in beeld een chanoekia olielamp, eveneens met acht pitjes. Links bovenop de lamp een los oliekannetje voor het bijvullen van de lampjes. Rechtsvoor op de tafel ligt een challekleedje, waarmee bij de sjabbatviering de challe(s), een gevlochten brood, bedekt wordt. Linksvoor op de tafel ligt een torawikkel, deze fixeert de torarol wanneer deze opgewonden en opgeborgen wordt. Verder staat achter deze wikkel op de tafel een kidoesjbeker, gebruikt bij zegeningen zoals bij het begin en de afsluiting van de sjabbat, feestdagen en plechtigheden. Achter de beker ligt vermoedelijk een psalmenboekje van de chazan, de voorzanger en voorganger tijdens de synagogedienst.

De perceelvergroting in 1909

(17) Een kadastrale hulptekening van het synagogeperceel en andere naburige percelen (1909).

Het vinden van een hulpkaart van het kadaster uit 1909 maakte veel duidelijk. Van de stichtingsfase is namelijk geen kadasterkaart bekend en deze hulpkaart bevestigt dat de situatie van 1832 nog van toepassing was.

Blijkens deze kaart wordt de achterliggende schuur uit het bezit van de heer L. Keijl gedeeltelijk gesloopt. Het gecreëerde buitenplaatsje van circa 15 vierkante meter komt, met uitzondering van een achteromgang naar de overgebleven schuur, in eigendom van de Israëlitische gemeente. Of hierbij ook een achteromgang naar de synagoge, met recht van overpad, geregeld is, is niet bekend. De oorspronkelijke schuurvorm was smaller, de gesloopte ruimte is vermoedelijk later (reeds in 1832 aanwezig) met een aangekapt dak overkluisd.

Wat de joodse gemeente specifiek met dit tweede buitenplaatsje deed is niet bekend, al valt te denken aan een geschikte buitenruimte voor hun Soekoet, het loofhuttenfeest. Voor dit vrolijke pelgrimfeest werd buiten een hut gebouwd van takken en gebladerte van bomen en struiken. Als de weersomstandigheden dit toelieten verbleef men in de hut tijdens de zeven dagen die dit feest duurde.

(18, links) De synagoge afgebeeld op fragmenten van luchtfoto's, genomen eind jaren twintig van de vorige eeuw.

Op de linker foto vanuit het westen is het witte onderstuk van de zijgevel duidelijk te herkennen.

(19) Op de rechter foto zien we de synagoge vanuit het zuiden. Het aangekapte dak van de bijruimte met de vrijgekomen achtermuur uit 1909, zijn hier nog goed te herkennen.

(Foto's archief gem. Hattem)

De synagoge buiten gebruik

Na de verlamme oorlog zal het gebouw enige tijd leeg hebben gestaan. Het joodse gemeentelid E. Gerson kreeg rond 1947 de voormalige synagoge in eigendom. Aan de Kerkstraat 32 (waar nu de Fontein in gevestigd is) had hij een winkel. De voormalige synagoge lag hier direct achter en ook de nog tussenliggende schuur van de heer H. Keijl werd aangekocht. Na een interne en externe verbouwing van beide percelen ontstond er een aansluitend complex van winkel, magazijn en kantoor, die medio 1951 kadastraal werd opgemeten.

Tijdens de feestelijkheden van 650 jaar stadsrechten in 1949 is een luchtfoto gemaakt en laat de gewijzigde situatie al zien, d.w.z. de voormalige aangekapte bijruimte en het buitenplaatsje zijn dan al onder het alomvattende platte dak verdwenen. Het zuidelijke spitsboogvenster moest hiervoor worden ingekort. Bij de interne verbouwing werd onder andere het vrouwenbalkon naar achteren doorgetrokken, het gebouw kreeg toen de huidige verdiepingvloer.

(17, links) Zicht op de achterzijde van de voormalige synagoge, situatie 2002. Het nog deels aanwezige gietijzeren spitsboogvenster is aan de boven- en onderzijde ingekort. Direct links naast het venster was de aangekapte bijruimte van de synagoge en zal omstreeks 1947 gesloopt zijn.

(18, rechts) Het middengedeelte van het gietijzeren spitsboogvenster is zichtbaar nog in de achtermuur aanwezig. Het bovenste gedeelte met de spitsboog is o.a. afgedekt met een plaat, waarin een ventilatierooster. Het onderste gedeelte van het venster ligt onder het peil van het platte dak.

(Foto's G.J. Wever)

Verder werd de muur bij het ingangsportaal doorgebroken, waardoor men in het verlengde van de ingang de voormalige gebedsruimte binnenkwam. Daarnaast werd het trapje van het vrouwenbalkon gewijzigd, de verdieping was voortaan ook vanaf bovengenoemde ruimte ontsloten.

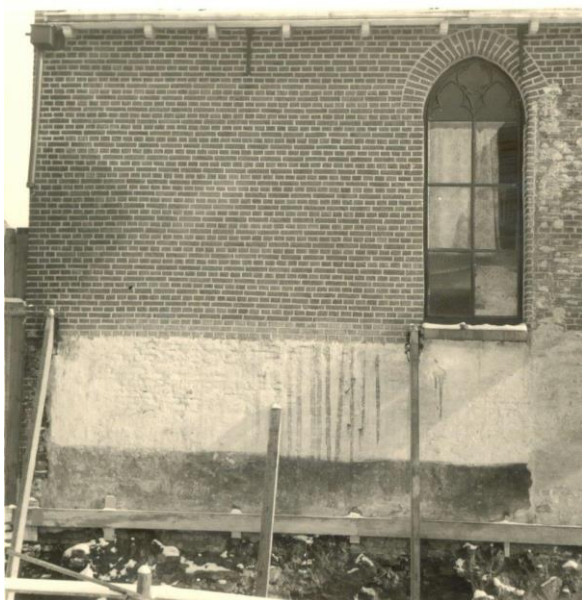
De daaropvolgende eigenaar, de vakbond FNV, heeft later intern nog wat aanpassingen gedaan, zoals het plaatsen van lichte wandjes, het aanbrengen van een systeemplafond onder het getoogde plafond en het toevoegen van een toilet en keukentje. De vakbond had het in gebruik voor vergaderingen en cursussen. Later huurde Radio Hatterm de bovenverdieping af als studio.

(20, links) De ingang van de voormalige synagoge met winkel deur (situatie 2002). De oorspronkelijke dubbele buitendeuren werden vervangen door een enkele, waarvoor de doorgang versmald moest worden. Extra stijlen werden hiervoor in het oude kozijn bijgeplaatst.

(21, rechts) De huidige trapkast met de naar buitendraaiende binnendeur. Het oorspronkelijke veel smallere balkontrapje was vanuit dit portaalje toegankelijk. De deur draaide naar binnen open. De huidige verdiepingstrap is nu toegankelijk vanuit de grote ruimte op de beganegrond.

(Foto's G.J. Wever)

(23 en 24) De vrije gehele westgevel van de voormalige synagoge in twee foto's vastgelegd.

Tijdens de sloop van de belendende westelijke stadsboerderij, in de winter van 1959/60, bleek de synagoge echter nauwelijks gefundeerd te zijn, waardoor er in allerlei stutten bij geplaatst moesten worden.

Door het spitsboogvenster heen is de vloerlaag van de toegevoegde verdieping nog goed te zien. Tijdens de bouw van het pand (nu de Trekpleister) is voorlans in de spitsboognis een halfsteens muur gemetseld. De blindnis met gietijzeren venster zal vermoedelijk aan de binnenzijde achter een voorzetwand zijn weggewerkt. (Foto's collectie A.J. van der Worp)

(25) Een luchtfoto met de voormalige synagoge uit 1976. De gebouw is hier nu aan twee zijdes ingebouwd met platdak.

Het oorspronkelijke aangekapte dak en het buitenplaatsje zijn verdwenen. Het spitsboogvenster in de zuidgevel is aan de onderzijde ingekort, maar de bovenste spitsboogtracering is nog wel aanwezig. (Foto archief gem. Hattem)

Toekomst voor de synagoge

Zelf raakte ik in 2002 bij de voormalige synagoge betrokken. De Stichting Stadskern Hattem had het pand al geruime tijd in het vizier en gaf opdracht het complex van voormalige synagoge met achterliggende bijgebouwen bouwhistorisch te verkennen en achtereenvolgens een plan voor herbestemming te maken.

De toenmalige eigenaar, de vakbond FNV, koos uiteindelijk voor verkoop via de makelaar en zo ging het rijksmonument over in particuliere handen. Het complex werd in eigen beheer van Marsman Reclame in 2004 verbouwd en gerenoveerd. Helaas bleef een bouwhistorisch onderzoek achterwege en zijn interne gebouwonderdelen, die aanvullende informatie hadden kunnen verschaffen, weer voor een geruime periode onder de nieuwe afwerkingen verdwenen.

Momenteel heeft de synagoge naast een kantoorbestemming ook een winkelbestemming. Door de laagdrempelige formule van het 2^e Hansje heeft de voormalige synagoge veel lokale toeloop en bied het tevens ruimte voor herinneringen aan de joodse gemeenschap.

Afsluitend kan de wens nog worden uitgesproken de oorspronkelijke ruimtelijkheid in het gebouw ooit nog eens te mogen ervaren door een gedeelte van de latere verdiepingvloer te gaan verwijderen. Men verliest door deze ingreep aan gebruiksoppervlakte, maar zal naar mijn inziens fors gecompenseerd worden door de verkregen ruimtelijke ervaring ervan.

In het vergelijkbaar, maar toch iets grotere sjoeltje van Elburg is onlangs een museum gevestigd. Het geeft een interessant beeld van het verloren gegaan joods leven in Mediene, een echte aanrader voor de belangstellende.

(26) De voormalige synagoge, nu in gebruik als galerie/winkel, genaamd het 2^e Hansje. De gekostumeerde dames De Zwaan volgen hier tijdens Het Dikke Tinne festival 2009 de bewegingen in de Achterstraat op de voet. (Foto G.J. Wever)

Geraadpleegde literatuur/informatie:

- J.F. van Agt, Synagogen in Amsterdam, 's Gravenhage 1974.
- J.F. van Agt, E.van Voolen en W. Lindwer, Nederlandse Synagogen, Weesp 1984.
- A. Cohen-Mushlin en H. Thies, Synagogenarchitektur in Deutschland van Barock zum 'Neuen Bauen', Braunschweig 2002.
- J. Gawronski en R.Jayasena, Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge, Amsterdam 2007.
- J. van Gelderen (red.), Fragmenten, Joods leven in Zwolle en omgeving, met artikel 'Joden in Hattem' van G. Kouwenhoven, Kampen 1985.
- M.Groen en J.Hagedoorn, Gids langs de geschiedenis van joods Zwolle, Zwolle 1999.
- Joods Historisch Museum, De Mediene, De geschiedenis van het joodse leven in de Nederlandse provincie, Amsterdam 1984.
- Joods Historisch Museum, Mediatheekcollectie
- G. Kouwenhoven, De eerste Israëlietenkerk in Hattem, Heemkunde Hattem, nr 51
- SWKAG, Kadastrale Atlas Gelderland 1832 / Hattem, Arnhem 2005.
- Tentoonstelling 1940-1945, artikel in De Homoet, Hattem 06-05-1965.
- Tentoonstelling, Joods leven in Elburg, Elburg 1993.
- J. Soetendorp, Symboliek der Joodse religie, Zeist 1958.
- J. van Velzen en D. Uijenkruijer, Een ansicht uit de Mediene, Amsterdam 1991.
- E. van Voolen, P. Meijer en W. Lindwer, Synagogen in Nederland, Zuthpen 2006.